Юрій Легун
(м. Вінниця)

ЗНАЧЕННЯ МАТЕРІАЛІВ ВОЛОСНИХ СУДІВ ЯК ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ СЕЛЯНСТВА ПОДІЛЛЯ

Волосний суд був важливою складовою частиною селянського самоврядування. Місцева юстиція на волосному рівні існувала від часу своєї появи у ході перетворень 1861 р. аж до подій 1917 р., переживши за той час серйозні зміни в структурі та напрямках діяльності відповідно до вимог законів 1889 й 1912 р. У документації цього суду відобразилися різні сторони селянського побуту, які характеризують менталітет і цінності українського землероба та їх зміни в другій половині XIX – на початку XX ст.

Увага до діяльності волосних судів визначається тим, що дозволяє з'ясувати ряд питань, що нині стають у центрі досліджень вітчизняних істориків. Адже розуміння минулого тієї чи іншої епохи неможливе без вивчення стилю життя, уявлень, вірувань, звичок, способу світосприйняття сукупності суб'єктів відповідного часу. Тому об'єктом дослідження стають прості люди з притаманними їм стереотипами, життєвими цінностями, звичаями.

Окремі аспекти діяльності цих інституцій привертали увагу дослідників з різних частин колишньої Російської імперії. Зокрема вивчався склад волосних судів [1], особливості їх функціонування [2], структура й устрій [3], судочинство [4].

В науковій періодиці та публіцистиці ще у XIX ст. неодноразово підкреслювалася потреба видання рішень волосних судів, причому не вибірково, а суцільними масивами [5]. На жаль, наміри ці реалізовані були лише частково.

Зокрема було опубліковано матеріали „Народні юридичні звичаї за рішеннями волосних судів", зібрані П. Чубинським і видані у шостому томі „Праць етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край" [6]. Нам особливо цікава ця публікація, оскільки у ній наведені й матеріали з Подільської губернії (Брацлавського, Гайсинського, Кам'янецького, Літинського, Проскурівського, Ушицького, Ямпільського повітів). Загалом у томі подано 574 рішення волосних судів.

Ця збірка активно використовується істориками і донині. Наприклад, вона прислужилася при написанні фундаментальної праці Марини Гримич „Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX – XX століття" [7].

Інше видання рішень волосних судів здійснене в рамках роботи Комісії по перетворенню останніх (1872–1874 рр.). Ця інституція під орудою сенатора М.Н. Любощинського складалася з чиновників міністерств юстиції й внутрішніх справ. Сформована була за повелінням Олександра II від 16 грудня 1871 р. і мала на меті не лише ревізію діяльності волосних судів, а переважно збір матеріалів та відомостей, які її відображали [8]. Зокрема 4-й і 5-й томи її „Трудів" присвячено українським губерніям – Харківській, Полтавській, Катеринославській, Київській [9].

Прикладом сучасної системної публікації рішень волосних судів може слугувати російське видання 2002 р., в якому подані всі збережені в архіві протоколи засідань відповідно Воєйковського суду Данківського повіту Рязанської губернії за 1861–1875 рр. [10] Крім того, з метою оцінки ролі та значення останнього висвітлення підходів влади до справи їх реформування у документальній частині подані свідчення офіційних осіб, зокрема чиновників міністерства юстиції про їх діяльність. Наведені у виданні й доповідь та висновки вищезгаданої комісії М.В. Любощинського [11].

Маємо і приклади сучасних публікацій присудів волосних судів з українських теренів, зокрема Поділля. Сім повних текстів рішень кількох таких установ за 1867–1896 рр. щодо селян с. Луки-Мелешківської Вінницького повіту подає в своєму краєзнавчому дослідженні О. Петренко [12].

Переконані, що підживлена інтересом не лише історичної, а й юридичної науки, справа видання таких документів переживатиме у найближчому майбутньому значне прискорення.

Сільська громада, як саморегульована система, віддавна навчилася створювати механізми вирішення суперечок і захисту внутрішньої моралі та правил поведінки. Відомо кілька таких форм сільського суду – сімейний, третейський, сусідський, сільських суддів, сільського сходу, волосного сходу, волосний [13]. Більшість цих інституцій здійснювали правосуддя у усній формі, залишивши лише опосередковані відомості про свою діяльність. Доказом їхнього існування слугують фольклорні згадки, вказівки на старі норми й звичаї у пізніших судових документах та аналогічні матеріали з інших місцевостей або правових систем інших народів. Так, майже невідомим явищем є функціонування сільських судів на Поділлі за часів Речі Посполитої. Однак широке розповсюдження останніх на інших теренах цієї держави є гіпотетичною підставою розглядати їх існування і тут [14].

Законодавчо врегульована, зафіксована в писемних матеріалах діяльність сільських судів є надбанням пізнішого історичного етапу – часів Російської імперії.

Відповідно до „Загального положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності" [15] створювалося дворівневе селянське самоврядування –

у сільських громадах та волостях. У середині 1860-х рр. ці адміністративні перетворення були розповсюджені й на населення державних сіл. Хоча саме воно вже понад 20 років перед тим користувалося прерогативами самоуправління. Адже детально діяльність самоврядних органів було визначено для казенних селян ще в документах реформи, реалізованої під керівництвом П.Д. Кисельова [16]. Цей досвід був використаний і під час розробки нової адміністративної системи у 1860-х рр. [17]

Волості стали нижчою адміністративною одиницею селянського самоуправління (на відміну від господарської одиниці – сільської громади), що утворювалися із сусідніх громад. При їх створенні рекомендувалося брати за критерій кількість населення від 300 до 2000 ревізьких душ чоловічої статі, а відстань до найвіддаленішого населеного пункту – не більше 12 верст. З часом першу норму було значно перевищено. Так, в імперії існували волості з населенням у 19 тис. душ.

На Поділлі волосна система була також запроваджена в 1861 р. Як писав губернатор у своєму листі до міністра внутрішніх справ: „*...Во вверенной мне губернии в истекшем июне месяце открытие сельских обществ окончено, а волостное управление введено почти повсеместно...*" [18]. Кількість та розміри волостей у губернії постійно змінювались. Їх стан на 1875 р. подає „Список волостей і гімн Європейської Росії" [19]. На той момент у Подільський губернії було 312 таких територіальних одиниць, кількість населення в яких коливалася від однієї до шести з половиною тисяч душ чоловічої статі.

Відповідно до ст. 69 Положення поруч із сільським сходом та правлінням сільське самоврядування утворював і волосний суд [20].

Ці суди обиралися на волосному сході й розглядали позови тільки місцевих селян. Хоча останні опиралися на чинне законодавство, в основі їх рішень лежали норми звичаєвого права. Загалом до їх складу обиралися від чотирьох до дванадцяти осіб. Існував віковий ценз для кандидатів – до 25 років. Безпосередньо у засіданні суду по черзі брали участь три-чотири судді [21]. За пропозицією мирового посередника, один з них призначався головою волосного суду. Оскільки рішення, а пізніше також протоколи засідань фіксувалися, обов'язковим членом присутствія був і волосний писар. Хоча, якщо серед суддів попадалися письменні особи, то вони могли виконувати й писарські функції.

Ця установа не була постійно діючою, тому збиралася кожних два тижні, інколи – частіше. Але розпорядок роботи кожного окремого суду визначався волосною адміністрацією.

Волосний суд розглядав незначні цивільні та кримінальні справи. До 1889 р. йому були підсудні суперечки між селянами на суму не більше 100 руб.

Він також розглядав наступні справи селян: порушення тиші в церкві, бійки, шум на вулиці; появу у нетверезому вигляді на волосному чи сільському сході, під час богослужіння, регулярне п'янство, купівлю алкоголю під заклад домашнього майна, жебрацтво; необґрунтовану неявку до суду, самовільні відлучення від місця проживання на відстань понад 30 верст, переселення, розірвання шлюбу, зведення будівель; ненадання дорослими дітьми допомоги батькам; псування води в річках і колодязях; продаж неякісних харчових продуктів; утримання дома диких тварин; захоплення чужого нерухомого майна; гра у карти на гроші; недонесення про крадіжку; шахрайство на суму до 30 руб.; неповідомлення про знахідку [22].

Волосний суд мав право накладати на правопорушників наступні санкції: громадські роботи до шести днів, штраф до 3 руб., арешт до семи днів, покарання різками до 20 ударів [23].

Після введення 12 червня 1889 р. закону про земських дільничних начальників компетенція суду дещо розширилася. Тепер він міг розглядати суперечки на суму до 300 руб., за винятком позовів про право власності й володіння нерухомістю, що базувалося на кріпосних актах; справи про спадщину та розподіл майна між спадкоємцями.

Разом з тим цей закон і видані того ж року „Тимчасові правила про волосний суд" підпорядкували суддів адміністративній владі волосного старшини [24].

У той час відбулися зміни й в його організації. Вибори суддів здійснювали не волосні, а сільські сходи. Віковий ценз піднявся до 35 років. Голова суду затверджувався повітовим з'їздом, а судді – мировими посередниками. Юрисдикція волосного суду розширилася і на інші „податні" категорії населення, що проживали на території волості.

Наступна судова реформа волосного суду відбулася за законом 15 липня 1912 р. Відбулося об'єднання системи волосних судів із загальними судами імперії. Вони були передані з відання Міністерства внутрішніх справ до Міністерства юстиції. Запроваджувалися нові апеляційні та касаційні інстанції. Фактично останні стали судами першої інстанції. Апеляційними для них були верхні сільські суди, що складалися з голови – мирового судді – й двох членів, якими були по черзі голови волосних судів. Касаційною інстанцією стали мирові з'їзди, замість губернських „присутствій" [25]. Змінилася і система формування установи. Було запроваджено двоступеневі вибори. За ними, від кожних 100 дворів обирався один виборщик, але не менше 18 осіб на всю волость. Далі ця колегія останніх зі свого складу обирала голову, двох суддів та двох кандидатів на можливі вакансії терміном на три роки [26]. Волосним суддям і членам суду встановлювалася плата

залежно від розряду останнього (до 480 руб. на рік). Утримувалися вони за рахунок держави.

Реорганізація системи судоустрою викликала неоднозначну реакцію в селян. Зростання податків, викликане запровадженням у той час у губернії земських інституцій, та свіжа пам'ять про події 1905–1906 рр. час від часу породжувала опір їх проти участі у виборах до нових волосних судів. Одна з численних архівних справ, де відображене таке невдоволення [27], доносить до нас імена підбурювачів із сіл Студеної, Дмитрашківки, Хрустової й містечка Загніткова Ольгопільського повіту. Разом з тим, за інформацією помічника начальника Подільського губернського жандармського управління, „ *...какой либо политической подкладки в данном случае не имеется, заметно полное незнакомство с новым законом крестьян и недовольство последних земством, с введением которого налоги значительно увеличились*" [28]. Справи волосних судів, відклалися у збірках обласних архівів. На жаль, по Подільській губернії представництво їх доволі фрагментарне.

В Державному архіві Хмельницької області (ДАХО) на збереженні знаходяться фонди наступних судів: Баговицької (ф. 764, 9 справ за 1904–1915 рр.), Балинської (ф. 19, 95 справ 1878–1917 рр.), Бережанської (ф. 20, 61 справа за 1896–1916 рр.), Циковської (ф. 21, 1298 позицій за 1914–1917 рр.) волостей Кам'янецького повіту. Крім того, матеріали верхнього сільського суду 8-ї дільниці Кам'янецького судово-мирового округу по місту Кам'янцю-Подільському, за 1915–1917 рр. зберігаються у фонді № 830 цього ж архіву (90 справ). У ДАХО є чимало фондів, матеріали яких походять з території сусідньої Волинської губернії. Серед них зустрічаємо і дві збірки волосних судів – Киликіївського суду Новоград-Волинського повіту (ф. 803, 1 книга запису рішень суду за 1869–1871 рр.) та Полонського суду Заславського повіту (ф. 671, 73 справи за 1910–1916 рр.).

У Вінницькому архіві справи волосних судів часто входять до комплексів документів численних волосних правлінь. Зауважимо, що тут на збереженні знаходяться документи 74 останніх з Подільської губернії. Незв'язаними є три фонди: Калинівського (ф. 209,19 справ, 1910–1913 рр.), Пиківського (ф. 452, 77 справ, 1909–1913 рр.) та Чернявського волосних судів. Останній відноситься до Київської губернії. В фонді Калинівського суду зберігаються справи двох видів: реєстри та ухвали. Серед документів Пиківського домінують окремі цивільні справи, предметом суперечок у яких переважно була земля.

В Державному архіві Хмельницької області нараховується 61 фонд волосних, 3 – сільських правлінь Поділля й 11 фондів волосних

правлінь з Волині, у складі яких також відклалися окремі справи сільського судочинства. Наприклад, серед справ Балинського волосного правління (ф. 79, 99 справ) зберігаються книги сільських мирових рішень; у фондах Баговицького (ф. 85, 56 справ), Врубловецького (ф. 103, 7 справ), Ярмолинецького (ф. 108, 177 справ), Чемеровецького (ф. 109, 1 од.) Яськовецького (ф. 110, 2 од.), Довжоцького (ф. 311, 50 справ), Бережанського (ф. 313, 3 справи) і Калинянського (ф 100, 2 од.) правлінь є книги записів рішень волосних та третейських судів.

Таким чином, основним документом волосного суду, особливо на першому етапі його існування, було ***рішення***. Переважно вони заносилися до відповідної книги. Порядок ведення книг рішень волосних і третейських судів визначався законодавчо. В записах обов'язково вказувалися ім'я позивача й відповідача, а у справах про проступки – ім'я винуватого, його вина та міра покарання [29]. З 1890 р. введені нові вимоги до формуляру. Рішення мало записуватися до книги негайно і містити його зміст, дату прийняття, імена й прізвища суддів, звання, імена та прізвища позивачів, відповідачів і свідків, коротке викладення обставин справи [30].

Ухвали судів є суцільними текстами з певною внутрішньою структурою. На початку зазначалося місце й час проведення засідання та назва справи, яка слухалася. Інколи імена суддів вказувалися відразу, інколи – тільки в кінці документа. Далі йшов зміст справи. Переважно суперечки надходили до суду зі скаргами селян. Зустрічаються й повторні слухання на вимогу вищих інстанцій – наприклад, з'їздів мирових посередників [31]. Наступною частиною рішення був своєрідний протокол судового засідання, де вказувалося, хто викликаний до суду, що він заявив, які відповіді дав на запитання суддів. Обов'язковою частиною цивільного судочинства була пропозиція волосного суду завершити справу миром. І тільки після того *„ ...как между спорящими согласия на мир не последовало..."*, суд виносив постанову. Інколи останній вислуховував свідків або розглядав подані документи. Оскільки предметом суперечок переважно була земля, то у справах фігурують ***плани*** земельних ділянок та сіл, ***уставні грамоти***, ***посімейні списки*** й попередні рішення волосних судів [32]. Значна частина судочинств присвячена суперечкам за спадщину, право на яку підтверджували за допомогою ***духовних заповітів*** [33]. Часом суд змушений був сам оглядати на місці предмети суперечки, щоб дійти певного висновку.

Ускладнення процедури судового розгляду після реформи 1912 р. потягнуло за собою і зміну характеру документації. В матеріалах волосних судів з'являються складніші за своєю структурою ***справи*** судового розгляду.

Існує думка про вторинність волосної судової системи. Судочинство здійснювалося тут на основі звичаєвого права. Суддями були прості селяни, серед санкцій ще у XX ст. зберігалися тілесні покарання. Деякі збірки документації волосних судів вражають своєю впорядкованістю та охайністю. Згадані справи Пиківського суду зберігаються в окремих папках з тисненими заголовками; ***повідомлення*** учасникам процесу друкувалися на машинці; постанова про припинення розгляду справи наносилася штампом із записом від руки лише імен, назви й часу судового засідання. До справи підшивалися і виготовлені у друкарні ***повістки***, які розносилися всім учасникам справи, в тому числі й свідкам [34].

На завершення зазначимо, що матеріали волосних судів сповна наділені перевагами, притаманними іншим джерелам судово-поліцейського походження. Вони є надзвичайно інформативними: подають описи зовнішності персон, рис їх характеру, цитують вирази суб'єктів, описують побут їхніх родин тощо.

Ці їхні властивості виводять їх на чільне місце у справі вивчення побуту, звичаїв, суспільно-економічних відносин українського селянства XIX – початку XX ст.

Матеріали волосних судів від перших часів вивчення склали підґрунтя для дослідження правової системи українців, зокрема норм звичаєвого права.

Волосна документація – судова і самоврядна – є надзвичайно цінним краєзнавчим джерелом. Населені пункти, по яких збереглися такі архівні матеріали, мають щасливу перевагу в справі підготовки збірок документів, нарисів, історій сіл.

Нарешті, потрібно вказати й на значення цих матеріалів для розвитку історії селянських родин, генеалогії, біографістики, просопографії. Жодне інше джерело (хіба що подібні шлюборозлучні справи церковних інституцій) не дозволяє так глибоко проникнути у проблеми сімейних стосунків наших предків, побачити динаміку їх розвитку.

До того ж часто справи судів розкривають обставини життя та родинні відносини, які недостатньо фіксувалися в офіційних документах: приймаки, повторні шлюби, тимчасові від'їзди з села, виховання дітей померлих родичів тощо.

Хоча ці джерела не мають ознак загальності, а є швидше індивідуальними (чи стосуються обмеженого кола осіб), фіксація таких процесуальних норм, як опитування свідків, дозволяє отримати інформацію не лише про безпосередніх суб'єктів справи, а про значно ширше коло їхніх односельців, родичів чи знайомих.

Все це у сукупності робить матеріали волосних судів надзвичайно цінним джерелом з історії подільського селянства, чи не єдиним

недоліком якого є неповна збереженість і охоплення обмеженого числа сіл.

[1] *Преображенский Ф.А*. Вопросы крестьянского самоуправления. Сельские учреждения и должностные лица. – М., 1893; *Тарабанова Т.А.* Состав волостных судов // Вестник. Моск. Ун-та. Серия 8. История. – 1993. – № 2.

[2] *Траат М.А*. Опыт и некоторые результаты статистической обработки документации волостных судов (на примере Эстонии) // Источниковедение отечественной истории. 1984. – М., 1986. – С. 160–167; *Бондаревський А.В.* Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 р. – К., 1961.

[3] *Кистяковский А.Ф*. Волостные суды, их история, настоящая их практика и настоящее их положение // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. – Т. VI. – СПб., 1872. – С. 3–28; *Скоробогатый П.* Устройство крестьянских судов. – М., 1880.

[4] *Зырянов П.Н.* Обычное гражданское право в пореформенной общине // Ежегодник по аграрной истории. – Вып. VI. – Вологда, 1976; *Добренький С.И.* Материалы волостных судов как источник по изучению крестьянской культуры пореформенной России (на примере Московской губернии) // Российская провинция XVIII – XX веков. – Кн. 1. – Пенза, 1996. – С. 77–82.

[5] Киевлянин. – 1866. – № 106.

[6] Народные юридические обычаи по решениям волостных судов // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-западный отдел: Материалы исследования, собранные д.чл. П.П. Чубинским. – Т. VI, изданный под наблюдением чл.-сотр. П.А.Гильдебрандта. – СПб., 1872. – С. 83–395.

[7] *Гримич М.* Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX – XX століття. – К., 2004. – 588 с.

[8] *Добренький С.И.* Указ. соч. – С. 80.

[9] Труды Комиссии по преобразованию волостных судов. – Т. IV: Харьковская и Полтавская губернии. – СПб., 1873; Т. V: Екатеринославская и Киевская губернии. – СПб., 1873.

[10] *Земцов В.И.* Волостной суд в России 60-х – первой половины 70-х годов XIX века (по материалам Центрального Черноземья). – Воронеж, 2002. – 448 с.

[11] Див*: Земцов Л.И.* Комиссия М.Н. Любощинского (К истории обследования волостных судов 1872 г.) // Вехи минувшего: Сборник научных трудов исторического факультета Липецкого государственного педагогического университета. – Липецк, 2000. – С. 52–75.

[12] *Петренко О.С.* Лука-Мелешківська: нариси історії села. – Вінниця, 1999. – С. 172–181.

[13] *Якушкин Е.И.* Обычное право: Материалы для библиографии обычного права. Изд. 2-е. – М., 1910. – Вып.1. – С. XV.

[14] Див: *Vetulani A*. Ksikga s№dowa Uszwi dla wsi Zawady, 1619-1788. – Wrociaw, 1957; *Klementowski W*. Ksikga iawnicza osad wiejskich Krzyuowniki i Proszowa w dawnym ksikstwie olenьnickim z lat 1558-1583. – Kкpno, 1917; *Polaczkywna H.* Najstarsza ksikga s№dowa wsi Trzenьniowa 1419-1609. – Lwyw, 1923; *Orzechowski K*. Ksikgi s№dowe wiejskie jako urydio do dziejow chiopskiej kultury materialnej. KHKM, R. XVII, nr. 2, 1969. – S.261-268.

[15] Российское законодательство X – XX вв. – М., 1989. – Т. 7.

[16] *Дружинин Н.М.* Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева. – М., Л., – 1946. – Т. 1. – С. 544–588.

[17] Зазначимо, що у ДАВО є ряд фондів сільських управлінь казенних сіл дореформених часів, серед справ яких зустрічаємо і книги вироків сільських розправ.

[18] Центральный Российский государственный исторический архив. – Ф. 1291. – Оп. 36. – Спр. 56. – Арк. 2.

[19] Список волостей и гмин Европейской России. С распределением по призовным участкам для отбывания воинской повинности. – СПб., 1875. – Подольская губерния – С. 135–142.

[20] *Мельничук О.Ф.* Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині XIX століття. – Вінниця, 2001. – С. 99.

[21] *Земцов Л.И.* Волостной суд в России 60-х – первой половины 70-х годов XIX века (по материалам Центрального Черноземья). – С. 13.

[22] Центральний Державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 442. – Оп. 525. – Спр. 30. – Арк. 100.

[23] *Щербина П.Ф.* – Вказана праця. – С. 162.

[24] *Корнилов А.* Великая реформа. – Т. 6. – М., 1911. – С. 151.

[25] *Бондаревський А.В.* Вказ. праця. – С. 70.

[26] *Коц Е.С.* Местный суд и его реформа. – СПб., 1913. – С. 41.

[27] ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 863. – Спр. 238.

[28] Там само. – Арк. 5.

[29] Свод узаконений и распоряжений правительства об устройстве сельского состояния и учреждений по крестьянским делам. – Т. 1. – Ч. 1. – СПб., 1898. – Ст. 108,109. – С. 216, 217.

[30] Там же. – С. 178.

[31] Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. 80. – Оп. 1. – Спр. 6908. – Арк. 470–470 зв.

[32] Там само. – Спр. 1961. – Арк. 3–4 зв.

[33] Там само. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 43–44.

[34] Там само. – Ф. 452. – Оп. 2. – Спр. 26.